

---

*В.Ю. Жарких,
кандидат філософських наук,
доцент Одеського національного політехнічного університету*

ПРОБЛЕМА БЕЗСМЕРТЯ В РУСЛІ ГУМАНІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ Ф.К.С. ШИЛЛЕРА

На стику ХІХ–ХХ сторіч, коли відбувалося становлення філософського світогляду Ф.К.С. Шиллера (1864–1937), значного поширення набули теорії, за допомогою яких робилися спроби зрозуміти і пояснити таємницю життя і смерті, їх співвідношення і зв'язок. Активно обговорювалися проблеми безсмертя душі і можливості повернення померлих у тому або іншому вигляді до кола живих. Для цього влаштовувалися спиритичні сеанси, безліч ясновидиць, провісників і чаклунів пропонували і обіцяли викликати дух померлого родича, друга або відомого діяча, а також передбачити майбутнє. Ця остання послуга мала особливу популярність. Адже людей завжди цікавило те, що вони недостатньо упевнено могли визначити самі.

Більшість людей живе турботами свого буття безпосередньо в тій реальності, яка їх оточує щодня, будують плани на майбутнє, не особливо замислюючись над тим, яким тривалим це майбутнє може бути (звичайно такі плани охоплюють найближчий час), неохоче розглядають віддалені перспективи свого існування, відмахуючись нічого не вартими словами: “поживемо – побачимо”. Адже майбутнє є найважливішим питанням у житті будь-якої людини. Якщо минуле змінити неможливо, якщо теперішнє більш-менш піддається осмисленню, регулюванню і забезпеченню, то майбутнє лишається незрозумілим, схильним до випадкових змін, хоч як старанно людина його планувала. Таємні “куди, коли, що і як” являють собою загадку, яку кожен повинен розкрити особисто сам згідно з тією концептуальною світоглядною системою, яку виробив для себе змоглядно і перевірів у ході свого життя. Оскільки людина смертна, то кожному доведеться в якийсь момент його майбутнього померти. І ніхто не зможе порадити, як поводитись при цьому. Більше того, існує вірогідність опинитися в такому стані будь-якої хвилини. Теоретично людина упевнена в тому, що, врешті-решт, її чекає знищення, небуття, що їх фізичне існування завершиться. А ось що буде потім? Їй важко змиритися з думкою про те, що все, що вона робила, чого прагнула і чого домагалася, зміниться або, гірше того, не буде нікому потрібне [1]. Людство справдана відчувало непереборний жах перед цією проблемою, про яку вважали за краще говорити містичною мовою іносказання.

Існує безліч народних прикмет, марновіств і заборон, пов'язаних із закінченням людського життя. Ніхто не думає про це безперервно, але й ігнорувати такі думки людина не може. Питання про те, як побудувати життя, щоб жити і померти гідно, завжди здавалось важливим усім, хто замислювався про своє майбутнє. Всупереч своєму життєвому досвіду люди зберігають, або принаймні не цілком, відкидають думки про те, що в природі не може бути повного знищення. Тому не можна й відмовитися від припущення, що й після фізичної смерті життя людини триває. Ідеї вічного життя, безсмертя лежать в основі фундаментальних вірувань у всіх релігійних конфесіях з часу виникнення релігії і до наших днів. Питання про можливе майбутнє життя або про його нерезальність і повне завершення, знищення в звично спостережуваній формі лишається предметом живучих, укорінених і невиправдано впливових забобонів. Як прихильники, так і супротивники обох припущень не виражають своїх думок чіткою логічною мовою, надаючи перевагу бурхливим дискусіям, сповненим містичних натяків і алюзій, на протигагу спокійному науковому дослідженню.

У своїй ранній праці “Загадки Сфінкса” Ф.К.С. Шиллер присвятив цій проблемі цілий розділ [2, 362–412] і неодноразово повертався до неї згодом. Він запитував: у чому полягає причина такого ірраціонального ставлення до такого загального і логічно з'ясовного явища? [2, 353]. Здебільшого люди вірять, що в майбутньому житті (after life) або коли-небудь у невизначеному майбутньому, вони повинні будуть дати повний, чесний і неупереджений звіт про все, що було сенсом їхнього фізичного існування. Часто, навіть не пов'язуючи своїх дій з гіпотетичною ідеєю майбутнього життя (after life), на практиці вони керуються побоюванням того, що їхні нечесні діяння обернуться для них тією або іншою формою відплати. І, відповідно, добрі, справедливі справи дістануть винагороду. Тому дивно, який непропорційно малий вплив ці переконання мають на їхнє повсякденне життя. Страх перед жахами пекла, так яскраво описаний у релігійних проповідях і в шедеврах літератури й мистецтва, не зупиняє людей від здійснення злодійств, насильства та інших неправедних учинків. Надії на блаженство райського життя не надихають смертної людини на надлюдські чесноти.

Люди різних релігійних напрямів, освітнього рівня і інтелектуального розвитку поділяють думку, що вірогідність (probability) майбутнього (after death) життя надзвичайно мала, що, мабуть, вона взагалі неможлива (impossible). Вловлюючи свої апіорні аргументи, ні ті, хто вірить у можливість перспективи майбутнього життя, ні ті, хто заперечує їм, проте, не погоджуються піддати свої переконання, припущення або побоювання науковому аналізу й експерименту. Шиллер пояснював цей очевидний парадокс суто практичними причинами, насамперед нещирістю людей. Якби було доведено реальність майбутнього життя, це завдало б багато незручностей (inconvenience) і тим, і іншим. Адже дуже зручно (convenient) залишити проблему майбутнього життя в сфері туманних спекуляцій. А встановлений факт потребує визнання, не зважаючи на те які, приємні або

неприємні, відчуття він викликає. Тим часом думкою, сумнівом, припущенням можна маніпулювати так, щоб відповідати обставинам залежно від потреби. Для людей, стурбованих клопотами свого теперішнього “часу”, проблеми майбутнього життя (after-life), такого ілюзорного і недосяжного, не мають пріоритетного значення. Байдушність до майбутнього вони не тільки визнають, але й схвалюють. Підставою для цього є побоювання, що дуже чітко уявлення про інше, майбутнє, поза межне життя призведе до послаблення інтересу до життя цього, земного. Шиллер вважав, що такі побоювання не мають під собою ґрунту. Безпосередні турботи, потреби й інтереси реального існування такі значні, що людина не залишить їх поза увагою. Протистояння теперішнього і майбутнього, згоадного і гіпотетичного не цікавитиме людину, яка перебуває в розквіті сил, особливо коли вона зайнята справами і звершеннями. Але в літньому віці, коли у неї більше вільного часу, а її активна діяльність закінчилася або сповільнилася, роздуми на цю тему можуть становити інтерес, здатний спинити моральну й інтелектуальну деградацію.

Невіра або віра в можливість майбутнього життя, вважав Шиллер, не залежить від емоційних стимулів, що породжують надію або страх. Якби люди вірили в майбутнє життя, яке не викликало б ні страху, ні надії і взагалі не являло б собою нічого сенсаційного, їхня віра принесла б багато користі. Вона сприяла б підвищенню морального, духовного і інтелектуального тону окремого індивіда, а отже, і всього суспільства. Шиллер наголошував на двох важливих позитивних рисах такої віри, які не може запропонувати ніяка інша доктрина. Це, передусім мотив, мотивація і виклик (challenge) до продовження активного життя до останнього земного зітхання. Друга риса впливає з першої. Це – відчуття упевненості в тому, що життя є не скороминушою миттю, не безглуздою грою, в якій кожний прагне схопити те, що трапляється йому на шляху. Значення і призначення життя полягає в більш високих і довгострокових цілях, досягнення яких винагороджує людину в цьому житті, дає або може дати невичерпне щастя в іншому житті, якщо їй справді призначено його прожити. Шиллер наводив і інші, не менш очевидні й впливові, аргументи і причини, які, на його думку, повинні схилити людину до ухвалення гіпотези про майбутнє життя. Відкидаючи перспективу майбутнього життя, людина відчуває, що, яким би вдалим і конструктивним не було її земне життя, його завершення означає відчай, безсилля. Мрія, краса і цінність якої полягають не тільки в процесі її здійснення, але і, головним чином, в реальному результаті, стає безглуздою. Усвідомлення того, що будь-який почин неминуче завершується даремно, означає визнання неможливості адаптації і зречення від віри в раціональність світу.

Визнаючи безпідставність і бездоказовість доводів на користь однієї або іншої гіпотези, Шиллер пропонував проаналізувати аргументи як за, так і проти тверджень про майбутнє життя або безсмертя. Він вважав, що цю суперечку можна вирішити за допомогою фактів, до яких ставив певні вимоги. Факти повинні бути доказовими і вкладатися в розумні рамки людського сприйняття. Інакше їх не можна вважати переконливими. Прихильники майбутнього життя і безсмертя людини в його фізичній формі наводили свідчення очевидців про повернення померлих, про привидів та інші надприродні явища. Шиллер вважав, що в цьому контексті слово “надприродний” уживається неправильно [3, 453]. Якщо ці свідчення є істинними, то факти, які в них наводяться, перестають бути надприродними. На його думку, такі історії, якщо згодитися з тим, що вони достовірні, доводять тільки те, що, мабуть, існує помилка в твердженні про те, що смерть цілком розриває зв'язок між живими і мертвими і що немає жодних стосунків між їхніми світами. Якщо така помилка є дійсним, установленим фактом, то контакти між цими світами перестають бути таємними і нез'ясовними. Вони є природними і пізнаваними. Це означає, що ніщо не може перешкоджати вивченню того, іншого світу, його законів і відносин. Проте вся величезна безліч таких свідчень так і лишається несистематизованою, а небагато спроб проаналізувати їх правдивість з науковою ретельністю і достовірністю не мали підтримки ні в науковому співтоваристві, ні серед широкої громадськості. Шиллер вважав, що така відсутність зацікавленості у визначенні істинного стану речей і з'ясуванні, чи справді втрачається зв'язок між тими, що пішли, і живими, зумовлена все тими самими практичними причинами. Люди або бояться, або просто не хочуть вторгтися в сфери знання, які століттями вважалися таємними і тому забороненими.

Шиллер убачав у таких свідченнях два недоліки (defects), які відрекомендовані просто як факти (mere facts). А факти, як відомо, уперта річ: вони можуть мати вирішальний вплив на розум і свідомість людини. Проте, на його думку, це досить поширена помилка. Простий факт сам по собі, взятий окремо, навпаки, – дуже слабка річ. Він має пройти строгу перевірку, поки його значущість не відповідатиме концептуальній системі, яка становить внутрішній світ людини. Факти, про які йде мова, мають незвичайний характер. Вони суперечать сталим переконанням і багатобіковим забобонам більшості людей, не відповідають розумним схемам розуміння речей, властивого буденній свідомості. Вони впливають на свідомість не безпосередньо, як, наприклад, факти реального, відчутного світу. Їх дія відчувається на рівні підсвідомості. Людина не може дати їм логічного визначення і тому ставиться до них недовіркою, з підозрою і побоюванням. Незважаючи на те, що такі факти становлять важливу інформацію, яка викликає суперечливий інтерес, вони не є адекватними і можуть бути доказом, якщо підтвердиться їх істинність, тільки реальності майбутнього життя (after life), але не безсмертя. Тому проблема безсмертя заслуговує окремого обговорення, хоча воно ґрунтуватиметься на таких же непереконливих і, в рамках сучасної науки, недоказових аргументах, як і проблема майбутнього життя.

Найпопулярніші аргументи, що стосуються цієї проблеми, пропонуються в релігійних доктринах, зокрема в світогляді християнства. В традиціях цього вчення проголошується і підтримується ідея майбутнього життя, в якому "будуть перші останніми, а останні першими" [5]. Проте вона підноситься так фрагментарно і неясно (*ambiguously*), що головні питання так і лишаються нез'ясованими.

Вчення про душу, про її початок і кінець оповите такими самими туманними недомовками. Незрозуміло, що відбувається з душею після смерті. Вона спить або постає перед судом? Якщо вона спить, що вона, мабуть, і робить, якщо судити з надгробних написів, то чи означає це, що вона потім знищується? Якщо так, то на якийсь час або назавжди? Якщо вона постає перед судом, то перед яким? Звідки вона з'являється? Чи існує вона до появи тіла? Чи є вона продуктом душ її батьків або створюється з примусу Бога? У чому полягає значення життя? Чи життя взагалі має значення? Чи є земне життя тільки підготовчим періодом для життя майбутнім? Святі книги містять багато віршів, у яких іносказанням і прямим текстом заперечується можливість продовження життя окремої людини. Людину порівнюють із звіром, який гине і перетворюється на прах [4, 3, 19]. Усі позитивні твердження Біблії так само непереконливі. Неможливо зробити надійних висновків з легенди про воскресіння Христа. Істинний і незаперечний висновок полягає в тому, що майбутнє життя людини, якщо йому призначено здійснитися, не може бути схожим на воскресіння Христа. Що б не відбувалося з людиною після її смерті, вона залишає своє тіло в гробниці, в могилі. Для цього висновку не потрібні ні загрози пекла, ні обіцянки райського життя. Отже, традиційна релігія не тільки не дає корисної інформації про майбутнє життя – вона навіть не гарантує її нереальної перспективи. Отже, робив висновок Шиллер, слід продовжувати дискусію, щоб підтвердити або спростувати ідею майбутнього життя або безсмертя [5, 134]. Він пропонував виходити в цій дискусії з двох взаємопов'язаних тез: твердження про майбутнє життя як практичної необхідності і визнання майбутнього життя як постулату відчуття (*feeling*). На цих тезах ґрунтуються найпоширеніші аргументи прихильників майбутнього життя, хоча логіка їхніх доказів не переконувала Шиллера і, на його думку, дискусії не завершувала.

На перший погляд, переконливим і привабливим є твердження про те, що без надії на майбутнє життя не було б відплати за зло і подяки за добро. Віра в майбутнє життя є практичною необхідністю, якщо прагнути розсудливості і справедливості в світі. Вона виходить з уможливленого уявлення про те, яким повинен був би бути, згідно з логікою раціональності, розвиток світового процесу і людських відносин. Навряд чи можна погодитися з твердженням про те, що, врешті-решт, все улагодиться, стане на свої місця і кожний одержить заслужене. Це теоретично бажано, але практично нездійсненно, що й підтверджується багатовіковим досвідом. Думка про те, що справедливість восторжествує, має ґрунтуватися на загальному переконанні, що світ спочатку влаштований раціонально. Проте, в світі багато ірраціональних процесів і збочених подій. Поняття про добро і зло такі неоднозначні, що неможливо сподіватися на переконаність людей у моральній необхідності майбутнього життя. Навіть визнаючи таку необхідність, вони можуть виходити з цілком протилежних передумов.

Друга теза є не менше сумнівною. В її основі лежить думка про наявність універсального відчуття, що відображає бажання продовжити своє буття. Любов до життя вимагає послідовної боротьби проти смерті і прагнення до фізичного і духовного безсмертя [6]. І, справді, людині властиве відчуття самозбереження, прагнення зберегти своє життя в боротьбі з усілякими знегодами і перешкодами. Але водночас, не заперечуючи негативного відчуття від усвідомлення, що життя людини неодмінно обмежене в часі, і ладні визнати, що смерть не обов'язково має бути неминучою, багато людей сумніваються в розумності продовження життя. Вони не вважають ідею фізичного безсмертя здоровою і висловлювалися б проти радикального продовження життя. Їхній сумнів пов'язаний з боязню, що зміна тривалості життя спричинить якимось чином припинення змінювання (*change*), через що в світі нічого не відбуватиметься. Часто ці побоювання пов'язані з тим, що довге життя може стати сумним і безцілним [7, 46]. Якщо продовження його відбуватиметься відповідно до тих процесів, які спостерігаються в світі, тобто супроводжуватиметься втратою активного інтересу і стимулів до зміни, життя заскніє, еволюція сповільниться або зупиниться, а люди, можливо, втратять здатність мати дітей. Крім того, існує безліч прикладів, які доводять, що в певних обставинах перспективу продовження життя сприймають з жахом і огидою. Не розуміють сенсу продовження життя і активної боротьби зі старінням ті люди, які, виходячи з досвіду, практики і логіки раціонального сприйняття світу, не вірять, що безсмертя реально можливе.

Однією з поширених в історії філософської культури була ідея дуалізму. Запропонована і розроблена Декартом, вона поділяла світ на дві самостійні, незалежні субстанції – протяжну (*res extensa*) і мислячу (*res cognitans*). Згідно з нею, в людській свідомості є надприродний компонент, душа, яка існує окремо від людського тіла. Віра в те, що люди мають душу, яка переживає (*survives*) смерть, об'єднує різні релігії, як на Заході, так і на Сході. Вона виникла в глибокій старовині і відображала настійні вимоги життя. Труднощі, для подолання яких людина мусила шукати рішення, примушували її замислюватися про цінність життя і його співвідношення зі смертю. Шиллер вважав небезпечними і помилковими (*dangerous and fallacious*) аргументи, засновані на дуалізмі душі і тіла, оскільки в них криється нерозв'язна суперечність. З цієї ідеї виходило, що тіло і душа можуть існувати окремо одне від одного і лишатися незмінно такими, якими вони були в сумісному виявленні.

Отже, відносини душі і тіла є зовнішніми (*extraneous*) і механічними. Якби перетворення не відбулися з матеріальним компонентом, тілом, другий компонент, душа, існуватиме далі окремо від

тіла. Більш того, вона збереже свою ідентичність. Для тих, хто вірить, що вони переживуть (survive) смерть, не має смислу в радикальному продовженні життя. Але світ єдиний: Тіло і Душа, Матерія і Дух є різними аспектами, зовнішнім і внутрішнім змістом одного і того самого факту: матеріальне є тільки зовнішнім і видимим боком внутрішнього, духовного світу.

Ідея дуалізму не витримує критики також і з погляду психології. Не можна сперечатися з тим, що душевне життя часто зумовлюється тілесними відчуттями. Тілесні відчуття є скороминущими (transitory). На цьому у філософії дуалізму ґрунтується відмінність між смертною і безсмертною частинами душі. Ця відмінність цілком руйнує людську особистість. Якщо бути послідовним в оцінюванні активної діяльності людини, дедалі більшу її частину можна вважати скороминущою і, внаслідок цього, виключити з безсмертної частини душі. Врешті-решт, вся активна діяльність людини постане як смерть, скороминуща. Безсмертна частина лишається порожньою оболонкою, позбавленою змісту. Неминуче напрошується висновок – всі характеристики, що виражають неповторну індивідуальність людської душі, нівелюються, нічого не лишилося з того, що могло б відрізнити душу однієї людини від іншої. Безсмертна частина душі, з якої вилучено всі індивідуальні риси, стає Загальною, Універсальною (universal) Душею. Особисті, персональні, індивідуальні душі скороминущі, смертні, Універсальна Душа вічна. Так постулюється безсмертя абстрактної Універсальної Душі, а безсмертя індивідуальної душі оголошується ілюзією, помилкою, обманом (delusion). Безсмертя Універсальної Душі навряд чи можна ототожнити з бажаннями або надіями людини на її персональне, особисте “вічне життя”.

Володіючи Універсальною Душею, людина втрачає свою ідентичність, перестає бути самою собою. Принаймні, таке “вічне життя” не може замінити особистого безсмертя, оскільки особистість як така більше не існуватиме. Аргументи, заперечні щодо можливості майбутнього життя, також не дають остаточних висновків. Якщо б жорсткою і неумолюваною не була особа, смерть близької до неї людини не може лишити її байдужою. Незалежно від того, триватиме чи ні існування померлого, живій людині важко, якщо взагалі можливо, сподіватися на зустріч і спілкування з ним. Не може вона також сподіватися на те, що, якщо така зустріч відбудеться, вона поверне їй теплоту і радість колишніх відносин. Але це – реакція живої людини на катастрофічну зміну, пов’язану зі смертю. Вона нічого не знає про те, що смерть означає для того, хто помер. Цілком можливо, що жива людина сприймає смерть однобічно і не розуміє її глибинного значення. Вона бачить перед собою тіло, позбавлене того, що звичайно називають “душа, дух”. Існування душі ніколи ні для кого не було предметом прямого сприйняття. Вона завжди домислювалась за природною поведінкою, за імпульсами і очікуваними реакціями. Чи означає це, що тоді, коли людина померла, душа її перестала існувати? Це може означати тільки, що людина перестала становити частину нашого маленького живого світу, знайомого і звичного. Вона перестала спілкуватися, в усякому разі в звичній формі, з душами живих. Цілком вірогідно, що її було піднесено на вищий рівень (promoted), а не знищено, не перетворено на прах. В історії еволюції можна знайти безліч прикладів того, як зміна життєвих умов (environment) призводила не до загибелі, а, навпаки, провіщала подальший розквіт роду (species). Тому неможливо знайти причини вважати феномен смерті остаточним (conclusive) для існування матерії. Не слід також убачати в ньому невідповідність з поняттям духовного прогресу, очищення, зміни, розвитку через проходження різних стадій життя. Якщо в цьому полягає істотне значення світового процесу, ніяка його стадія не може тривати невизначено довго і жодна з них не може постійно відповідати духовним вимогам. Абсолютно очевидно, що невизначено довгий перебіг людського життя ніяк не можна однозначно визнати благом.

Такі міркування, вважав Шиллер, суперечать враженню, яке викликає смерть, але вони показують імовірність і можливість майбутнього життя. Хоча смерть справляє величезний вплив на відчуття, теза про майбутнє життя становить значні труднощі для свідомості. Ця трудність виникає через неможливість встановити момент, коли починається безсмертя: чи слід вести його відлік з моменту народження індивідуальної людини, чи з моменту появи людської раси. Шиллер вважав, що уявна нерозв’язність цієї дилеми є результатом неправильної постановки питання. Його суть полягає в тому, що, якщо свідомість і розумне життя одухотворених істот можна розрізнити за ступенем або рівнем розвитку, то визнати рівні або ступені безсмертя, мабуть, неможливо. Безсмертя або є, або не існує. Щоб відповісти на правильно поставлене питання про безсмертя людини, на думку Шиллера, треба проаналізувати умови, від яких залежить майбутнє життя і спробувати з’ясувати, чи можна визначити характеристики і параметри поняття “безсмертя”.

Реальне значення цього поняття має полягати передусім в особистому, персональному безсмерті, включати наявність “Я”, яке в цьому, земному, житті думало, відчувало і бажало. У ньому має бути присутня індивідуальність, тобто спадкоємність, співвідношення і продовження (continuance) між “самістю” земного життя і життя майбутнього [8, 210]. Мабуть, самоідентифікація, а з нею і безсмертя, залежать від пам’яті. Шиллер убачав ключ до розгадки і правильної відповіді саме в пам’яті, тому що до неї застосовні категорії ступеня і рівня. Майбутнє життя і безсмертя особистості залежать від інтенсивності її духовного життя. Чим вищою є інтенсивність свідомості в земному житті, тим більшою є її інтенсивність у майбутньому і вірогіднішим безсмертя пам’яті про неї. Але пам’ять не може існувати вічно, тому не може забезпечити безсмертя.

Щоб знайти надійні підстави для того, щоб стверджувати можливість безсмертя або відхилити цю ідею, Шиллер звернувся до метафізики. Відповідь на це найважливіше питання онтології полягає, на його думку, в плюралізмі світу, в тому, що основні життєві сили, все суще в ньому (ultimate existences) є вічними і безсмертними. Людина безсмертна тією мірою, якою може бути ототожнена з основними життєвими силами світу. Плюралізм основних життєвих сил дає єдино надійну гарантію безсмертя. Але це загальне положення важко застосувати до такої вузької проблеми, як

майбутнє життя конкретної людини. В земному житті людина проходить безліч стадій, у яких її фізичне і духовне становлення постають як фази розвитку. Майбутнє є результатом цих минулих фаз і залежить від того, наскільки кожна з них співзвучна з метою і ходом розвитку тієї реальності, в якій жила і діяла людина. Якщо вони відбувалися врозрив із загальним розвитком історії, природи і суспільства, пам'ять про них швидко стирається. Продовження, безперервність життя залежить від пам'яті, а пам'ять залежить від яскравості, інтенсивності враження або впливу, який думки і відчуття чинять на душу. Здатність зберегти ці враження і впливи відповідає рівню або ступеню духовного розвитку. Людина часто показує здатність мислити і обдумувати надлюдські думки, вона здатна відчувати любов, яка сильніша від смерті. Її свідомість і духовність досягли такого розвитку, який достатньо сильний для того, щоб зберегти її індивідуальність в пам'яті, в історії, в безсмерті. Проте не слід вважати, що особисте безсмертя може бути нав'язане тим, хто не бажав і не готував себе до того, щоб пережити (survive) смерть. Для таких людей їхнє земне життя має проходити і здебільшого проходить в згоді, а іноді і в протистоянні, з ідеалом світового еволюційного процесу, але часто і відповідно до його цілей. Людська пам'ять виборча, непостійна і прагматична. Вона береже спогади не стільки про людей, скільки про події, речі й ідеї, які з ними асоціюються, і лише доти, доки в цьому є практична потреба.

Шиллер виклав свою концепцію безсмертя понад 100 років тому. Дотепер немає систематичних наукових досліджень з цієї теми. Проте, як здається, розглядувана нами проблема не втратила інтересу для суспільної свідомості і в наші дні. В журналах і на телебаченні з'являються повідомлення про події, незвичайні або нез'ясовні. І, хоча в даний час проблема майбутнього життя, а з нею і безсмертя, не є пріоритетною у філософській думці, в повсякденному житті людей вона має достатньо велике значення. Як і на початку ХХ сторіччя, все більший вплив мають провісники, укладачі гороскопів, ворожки і цілителі. Така постійність попиту на їхні послуги засвідчує незламність і невтоленність бажання людини, якщо не жити в майбутньому житті, то хоча б пізнати, яким воно могло б бути.

ЛІТЕРАТУРА

- Сартр Ж.-П.* Екзистенціалізм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
Schuller, Riddles про Sphinx, A Study in philosophy Humanism. – N.-Y. – 1970
Schiller. Studies in Humanism. – Lnd., 1907.
Біблія. – Кишинів, 1989. Марк.
Schiller. Problems Belief. – Lnd. – 1924.
Goddes M. Towards a Philosophy Immortality // F Journal for Western Men. – Issue XXIV. – July 22. – 2004.
Schiller. Tantalus or Future Man. – Lnd., 1924.
Schiller. Logic for Use. – N.-Y., 1930.